

Taleh Cəfərov

ADPU-nun
Ümumi tarix və tarixin tədrisi
texnologiyası kafedrasının
baş müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

üçün çarın qüvvələri tərəfindən işğal edilir və bölgə daha sonra Rusiya və Çin arasında sərhəd xəttinə çevrilir. Bu sərhəd xətti dünya müharibələri dövründə bir neçə dəfə dəyişdirilir. Kaşqara qarşı Çin hücumlarından cavabdeh

baksyorlar üsyanı Avropanın böyük ölkələrini ciddi şəkildə narahat etməyə başladı. Bu zaman Alman imperatoru II Vilhelm üsyanların yatırılması məqsədilə Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə hərbi yardım istədi. Bu istəyi müsbət qarşılayan II Əbdülhəmid bölgəyə məşverətçi heyətlər göndərdi. Ancaq vəziyyət II Vilmelin arzulanıdığı

Şərqi Türküstanın Çinə inteqrasiyasını təmin etmək, habelə Çin dilində təhsil verməklə bölgənin sürətli şəkildə çinləşdirilməsi siyasəti əsas götürülmüşdür. Şərqi Türküstanı işğal edən general Zua Zanqtañ Çin dilində təhsil verən məktəblər açmış və varlı ailələrin uşaqlarını bu məktəblərə getmələrinə məcbur etmişdir. Yanq Zenxin dövründə "Şötanq" adlandırılan bu məktəblər də uyğur uşaqlarına çinçə təhsil verirdilər. Mancur hökuməti dövründən başlanılan assimilyasiya siyasəti Milliyətçi Çin (Homindan) hökuməti dövründə də Kaşqar dövlətinin müttəfiqi kimi görünməyə çalışan İngiltərə bir tərəfdən də bu müsəlman türk dövlətini aradan qaldırmaq üçün Çin və Rusiyaya təzyiq etmiş, bu məqsədlə Çinə böyük miqdarda kredit ayırmışdır. Rus işğalından sonra bölgəyə "Türküstan vilayəti" adı

sol qanad tərəfdarları ölkədə Böyük Xan milliyətçiliyi və assimilyasiya siyasətinin əsas tərəfdarları hesab olunurdular. Sun Yatsen sonralar "Böyük xan milliyətçiliyindən" imtina edərək "Çin milliyətçiliyi"ni üstün tutdu. Əslində onlar yuxarıda qeyd etdiyimiz şovinist siyasətdən vaz keçməmişdilər. Milliyətçi Çin hökuməti Şərqi Türküstanda ilk olaraq vilayət və əyalətlərə çinli memurlar təyin etmiş və bu yolla türklərin idarəçilikdəki təsirini azaltmağa çalışmışlar.

Çin hökuməti 1928-ci ilə qədər Şərqi Türküstanda yalnız assimilyasiya siyasətinə üstünlük vermiş, idarəçilikdə hər hansı bir dəyişiklik qeydə alınmamışdır. Yalnız 7 iyul 1928-ci ildə Şərqi Türküstan valisi Yanq öldürüldükdən sonra bölgədə etnik qarşıdurmalar şiddətlənmişdir. 6 yanvar 1933-cü ildə Turfan xalqı Çin qarnizonunu məhv edərək

(əvvəli ötən sayımızda)

Əsas oyunçu isə üzdə dostluq və ticarət müqavilələri imzalayıb, ticarət məntəqələri yaradan, həqiqətdə isə ölkənin və onu idarə edənlərin strateji və zəif yerlərini təsbit edən ingilis siyasəti və məmurlarıdır. Yaqub bəy İngiltərənin məkrli siyasətini dəyişdirməyə cəhd etmiş, ancaq ingilislərin türklər əleyhinə qərarlı davranmasına və Kaşqara təcavüz edəcək Çin ordusunu dəstəklədiyini təsbit etməsindən sonra da ölkəsinə sona qədər qorumağa çalışmışdır. Rusiya isə Kaşqarın müstəqilliyinə son qoyulmaqla bölgənin Çinin idarəçiliyinə keçməsinə öz mənfəətləri baxımından daha məqbul variant hesab edirdi.

Osmanlının Kaşqara yardım aparan heyəti üçün ən uyğun yol Hindistan ərazisindən keçirdi. Lakin Hindistanda ingilislərin yaratdığı süni əngəllər səbəbindən türk heyəti bir sıra maneələrlə üzləşdi. Kaşqarın işğalı prosesində əvvəldən sonacən passivlik nümayiş etdirməsi, Osmanlının Kaşqara yardımını əngəlləməsi ingilis siyasətinin əsl üzünü göstərən dəlillərdəndir.

İstanbul gələn Kaşqar səfiri Yaqub bəy sultan tərəfindən İngiltərənin də dəstəyini qazanmaqla Rusiya ilə yaxşı əlaqələr qurmaq tövsiyyə edilir. Yaqub bəy proseslərdən əvvəldən Rusiya və İngiltərə ilə isti münasibətlər qurmağın zəruriliyini vacib amil hesab edirdi. Bundan sonra Çinin yenidən hücum edəcəyini güman edən Yaqub bəy Hindistandakı ingilis nümayəndəliyi və Daşkənddəki rus zabıtları ilə arzu olunan şəkildə münasibətlər qura bilmədiyindən xüsusi elçisini bu ölkələrin paytaxtlarına göndərməyə qərar verdi. Bu məqsədlə təcrübəli diplomat olan Seyid Yaqub xan bir müddət İstanbul-Peterburq-London arasında "məkik toxumaq"la məşğul olur. Halbuki bu illərdə ingilis hökuməti və dövlət məmurları Kaşqarla bağlı qərarını çoxdan vermişdi. Bununla yanaşı, həm İstanbulda, həm də Londonda elçiyə müsbət cavablar verilmədiyi, əvəzində isə ancaq havada qalan vədlərlə zaman qazanıldığını görmək mümkündür.

İli çayının Gülcayı keçdikdən sonra qərbə yönələn hövzəsi 1876-cı ildə Çinə dəstək vermək

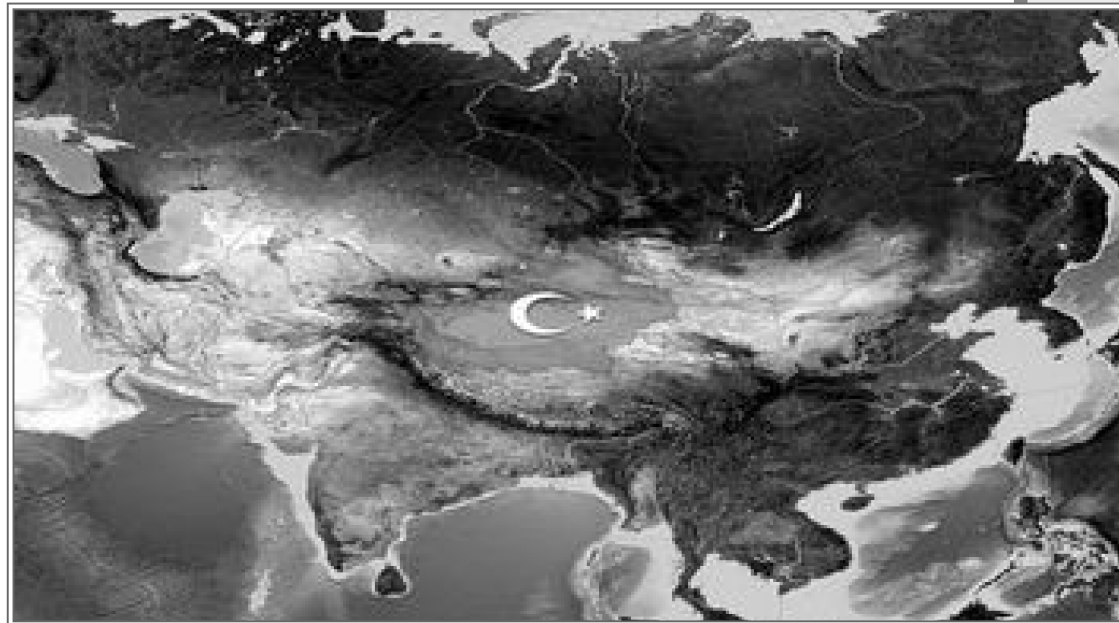
Şərqi Türküstan Türklərinin milli-azadlıq mübarizəsi (XIX-XX ƏSRLƏR)

olan general Tso Tsinq Tanq bu dövlətin varlığına son qoymaq üçün bütün hazırlıqlarını tamamlayır. General Tso lazım olan krediti Pekindəki ingilis banklarından almaqla yanaşı, Türküstandakı rus baş valiyindən də aldığı qida və hərbi ləvazimatla ordusunu təmin edir. Orduya qida təminatı üçün ən

tam əksinə olaraq cərəyan etdi, müsəlman türklərin daha yaxşı təşkilatlanmasına gətirib çıxartdı. Eyni zamanda müsəlmanların Çin təhlükəsindən daha yaxşı qorunmaları və onların sünni məzəhbəinə görə yetişdirilmələri məqsədilə Osmanlıdan təcrübəli din xadimləri də göndərilməmişdir.

1867-ci ildə işğal edilən bölgələrlə yanaşı mərkəzi Daşkənd olan Türküstan vilayətinin yerində Türküstan general qubernatorluğu təsis edilmişdir. 12 noyabr 1924-cü ildə Türküstan

İstanbul gələn Kaşqar səfiri Yaqub bəy sultan tərəfindən İngiltərənin də dəstəyini qazanmaqla Rusiya ilə yaxşı əlaqələr qurmaq tövsiyyə edilir. Yaqub bəy proseslərdən əvvəldən Rusiya və İngiltərə ilə isti münasibətlər qurmağın zəruriliyini vacib amil hesab edirdi. Bundan sonra Çinin yenidən hücum edəcəyini güman edən Yaqub bəy Hindistandakı ingilis nümayəndəliyi və Daşkənddəki rus zabıtları ilə arzu olunan şəkildə münasibətlər qura bilmədiyindən xüsusi elçisini bu ölkələrin paytaxtlarına göndərməyə qərar verdi. Bu məqsədlə təcrübəli diplomat olan Seyid Yaqub xan bir müddət İstanbul-Peterburq-London arasında "məkik toxumaq"la məşğul olur. Halbuki bu illərdə ingilis hökuməti və dövlət məmurları Kaşqarla bağlı qərarını çoxdan vermişdi. Bununla yanaşı, həm İstanbulda, həm də Londonda elçiyə müsbət cavablar verilmədiyi, əvəzində isə ancaq havada qalan vədlərlə zaman qazanıldığını görmək mümkündür.

çox ehtiyac duyulan taxılı və qarabaşağı ruslar təmin edir. 1876-cı ilin sonlarında hücum keçən general Tso əvvəlcə Urumçini, 1877-ci ilin yazında isə Turfanı ələ keçirdi. Yaqub bəy itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq məqsədilə hücumu hazırlaşarkən anidən ürəktutmasından vəfat edir. Yaqub bəyden sonra oğlanları və komandanları arasında başlanan qarşıdurmalar, Çinin Urumçiyə hücumlarından yararlanan hökumət 1878-ci ildə Şərqi Türküstanı ələ keçirir.

1899-cu ildə Çində baş verən

Mancur-Tsin xanədanlığının son dövrlərində, yəni XIX əsrin sonlarında Çinin Avropa dövlətləri tərəfindən həm dənizdən, həm qurudan əhatəyə alınması çinliləri dəniz və quru müdafiə xətti yaratmağa məcbur etmiş, Şərqi Türküstan coğrafiyası bu dövrdən sonra quru müdafiə xəttinin önəmli bir həlqəsinə çevrilmişdir. Müdafiə xəttinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bölgənin hakimi olan türklərin aktivliyinin azaldılması qərara alınmışdır. Bunun üçün bölgəyə çinli əhali köçürməklə

adi sovet siyasi edbiyyatından tamamilə çıxarılmışdır. Bundan sonra Türküstan adı Şərqi Türküstan İslam Respublikasının (1944-1949) adında qeyd olunmağa başladı. 1925-ci ildən sovet terminologiyasında Türküstan "Orta Asiya və Qazaxıstan" adı ilə əvəzləndi. Qərb tarixçiləri 1950-ci illərdən sonra bölgənin tarixini "Orta Asiya və Qazaxıstan" kimi verməklə bir növ bolşeviklərin işğalçılıq siyasətini pərdələməyə çalışırdılar.

Çin Respublikasının qurucusu Sun Yatsen başda olmaqla respublikaçılar cümhuriyyətin ilk illərində sağ qanad mühafizəkar çinlilər tərəfindən ortaya atılmış "beş etnik qrupa əsaslanan respublika" şüarını çinliləşdirmə məqsədilə "Çin milliyətçiliyi"ne başladılar. Onların məqsədi Çindəki kiçik və zəif xalqları assimilyasiya edərək böyük dövlət qurmaqdan ibarət idi. Dolayısı ilə Sun Yatsenin təmsil etdiyi

rək general Mahmud Mühittinin komandanlığı ilə şəhərləri bir-birinin ardınca Çinə işğalından azad etdi. 28 fevral 1933-cü ildə Xotan camaatı da din xadimi Məhəmməd Əmin Buğranın rəhbərliyi ilə bölgəni işğalçılardan azad etdi. Daha sonra orduların birləşməsi nəticəsində Kulca müftisi Sabit Damolla milli birlik hərəkatının liderlərini bir araya gətirərək Şərqi Türküstan İslam Respublikasını elan etdilər. Nəticədə, 12 noyabr 1933-cü ildə Şərqi Türküstan İslam Respublikası yaradıldı. Respublika islamiyyət, müstəqillik, ədalət və qardaşlıq əsasları üzərində quruldu.

(ardı gələn sayımızda)

Çin hökuməti 1928-ci ilə qədər Şərqi Türküstanda yalnız assimilyasiya siyasətinə üstünlük vermiş, idarəçilikdə hər hansı bir dəyişiklik qeydə alınmamışdır. Yalnız 7 iyul 1928-ci ildə Şərqi Türküstan valisi Yanq öldürüldükdən sonra bölgədə etnik qarşıdurmalar şiddətlənmişdir. 6 yanvar 1933-cü ildə Turfan xalqı Çin qarnizonunu məhv edərək general Mahmud Mühittinin komandanlığı ilə şəhərləri bir-birinin ardınca Çinə işğalından azad etdi. 28 fevral 1933-cü ildə Xotan camaatı da din xadimi Məhəmməd Əmin Buğranın rəhbərliyi ilə bölgəni işğalçılardan azad etdi. Daha sonra orduların birləşməsi nəticəsində Kulca müftisi Sabit Damolla milli birlik hərəkatının liderlərini bir araya gətirərək Şərqi Türküstan İslam Respublikasını elan etdilər...